

ТУРЕЦЬКА ПЛЕЯДА ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Дерменджі Омер

Життя і діяльність Омеляна Прицака тісно пов'язані з Туреччиною. Як відомо, сам вчений вважав певним знаком долі, який провіщав йому саме шлях тюрколога у передісторії свого народження, те, що його родичі мали можливість спілкуватися з османськими офіцерами під час Першої світової війни.

Відомо також, що під час Другої світової війни Омелян Прицак, не маючи змоги повернутися до України, яка увійшла до Радянського Союзу, розглядав можливість набуття громадянства Туреччини і навіть зробив спробу отримати візу в турецькому посольстві в Швейцарії. Це рішення було мотивоване не лише фактом й близьким географічним розташуванням до України. У Туреччині, не втягнутій у Другу світову війну, тоді перебували деякі видатні західноєвропейські тюркологи, зокрема, Аннемарі фон Габайн. Прицак мав намір досліджувати в архівах історію Османської держави та османсько-українських взаємин. Утім, відсутність паспорту цьому плану завадила.

1943 року О. Прицак потрапляє до Берліна. У Німеччині 40–50-х рр. перетиналися шляхи науковців з багатьох країн, у тому числі і з Туреччини. Саме цим періодом датуються перші зустрічі Прицака з турецькими колегами, які сприятимуть розвиткові не лише української та турецької, але й світової тюркології.

Слід зазначити, що у 20–30-х рр. у Німеччині працювали два світочі турецької тюркології – Решіт Рагметі Арат та Зекі Веліді Тоган (згодом Прицак редагуватиме ювілейні збірники на їх честь). Обидва – вихідці з царської Росії (Р. Арат з казанських татар, а З. В. Тоган з башкирів), визнані в Росії сходознавці, які емігрували до Туреччини, вони ніби утворили ланку, що з'єднала російську, західноєвропейську та турецьку тюркологію. Їх праці з дослідження мов тюркських народів Росії стали цінними джерелами для Прицака, особливо, коли він звернувся до цієї тематики в 50-х рр. Метою науковця було “інтернаціоналізувати вивчення алтайських та тюркських мов, а це було непростим завданням, адже вимагало включення східних шкіл тюркськомовних народів Радянського Союзу й Монголії” [Pritsak 1978, XVII]. У цьому аспекті праці Арата й Тогана створювали певну платформу.

Важливим з погляду входження О. Прицака у турецьке наукове коло стало знайомство з Аннемарі фон Габайн, яку деякі дослідники, зокрема К. Рьорборн та Г. Брандс, називають засновницею німецької тюркології [Röhrborn 1981].

Хоча офіційно Аннемарі фон Габайн мала лише двох докторантів (Ільзе Лауде та Шінасі Текіна), вона вважається наставницею багатьох турецьких дослідників. Як зазначає Мегмет Ольмез, Аннемарі фон Габайн завжди допомагала молодим науковцям, які працювали над дослідженням мови, історії, культури, мистецтва народів урало-алтайської групи [Ölmez 1993, 291]. У ставленні до своїх наукових надбань вона також була щедрою і не мала схильності до наукового егоїзму: існує чимало прикладів, коли Габайн передавала свої наробки молодшим дослідникам для подальшої роботи. Велика пошана до неї в колі турецьких тюркологів виявляє той вплив, який мала її авторитетна постать в Туреччині.

Саме до Габайн звертається по консультації Прицак (особисто і в листах), коли працює над докторською дисертацією. Адже вона досліджувала Турфанські манускрипти й була фахівцем з уйгурської мови та маніхейства. Прицак досить швидко усвідомив, що дослідження адміністративної системи уйгурів є неможливим без знання давньотюркських мов. Тому він почав працювати над уйгурською мовою. “Час від часу я мав честь обговорювати деякі текстові питання з Аннемарі фон Габайн, яка у той час працювала приват-доцентом в Баварії, з якою я зустрічався особисто і листувався. Поступово я захопився історією тюркських мов”, – пише Прицак в автобіографії [Pritsak 1978, XV].

Утім, між Прицаком та Габайн, здається, існував творчий обмін ідеями та думками, що можна проілюструвати на прикладі дослідження кольорової компоненти назв у тюркських мовах. Дослідження символіки і семантики кольорової компоненти назв у мові різних народів, у тому числі й урало-алтайської мовної сім'ї, було досить популярною темою серед західноєвропейських науковців першої половини ХХ ст. Певним осередком дослідження цієї тематики стала Німеччина. Узагальнююча праця Габайн з символіки кольорів була опублікована лише 1968 р., однак матеріалом для неї стали знов-таки уйгурські тексти. Прицак звернувся до цієї теми в аспекті дослідження імперії Караханідів і запропонував своє тлумачення семантики кольорів в етніміах, а саме

пов'язав кольори з адміністративно-військовою ієрархією давніх тюрків [Pritsak 1954].

Іншим прикладом співпраці двох науковців є участь у заснуванні Урало-Алтайського товариства, яке обидва очолювали, були секретарями і, зрештою, почесними членами Товариства. Обидва науковці доклали зусиль до виходу таких часописів, як *Ungarische Jahrbucher* та *Ural-Altäische Jahrbücher*. Разом із Габайн Пріцак у складі редакційної колегії взяв участь у виданні збірників, які й досі лишаються ґрунтовним джерелом у галузі алтаїстики і тюркології [Altaistik 1968; Turkologie 1982].

Оскільки ті турецькі науковці, з якими мав можливість контактувати О. Пріцак, у більшості своїй виїздили за кордон з метою здобуття наукового ступеня чи продовження наукової кар'єри, то взаємини українського науковця із ними (за нечисленними виключеннями) перебували на рівні, вищому за взаємини “викладач – студент”. Це був швидше обмін досвідом та знаннями. До таких постатей, з якими у О. Пріцака були тривалі відносини, слід назвати Шінасі Текіна, Галіля Іналджика, Зейнеп Кокрмас, Фагіра Іза та ін.

Із Шінасі Текіном (1933–2004) Пріцак познайомився саме у колі Габайн, докторантом якої той був, і товариські стосунки між ними тривали й після переїзду до Гарварда. Сам Пріцак називає Текіна “другом і колишнім студентом”. Належний до молодшого покоління Текін у 1965 році був запрошений до Гарварда на посаду професора сучасної турецької мови, де замінив проф. Зекіє Еглар, з якою Пріцак співпрацював на початку 60-х рр. Після відходу від тюркології Пріцака Шінасі Текін перебирає на себе й викладання давньоуйгурської, гьоктюркської, узбецької мов. У 1977 році разом із Фагіром Ізом (ун-т Чикаго) Текін засновує *Journal of Turkish Studies*, у другому випуску якого, з нагоди ювілею, вміщує автобіографію О. Пріцака як тюрколога. Згодом журнал вміщує статті науковця. Одним з результатів співпраці О. Пріцака з Ш. Текіном став випуск ювілейного номера журналу з нагоди річниці Галіля Іналджика у 1987 р. [Raiyyet 1987].

Іншим турецьким колегою українського сходознавця був Галіль Іналджик (1916 р. н.). Два визнані й у національному, й у світовому науковому суспільстві авторитетні тюркологи, вочевидь, ставилися один до одного із симпатією. Однак найбільш корисною виявилася співпраця на ниві вивчення історії Османської держави, коли Прі-

цак спромігся зацікавити Іналджика саме аспектом історії Кримського ханства, що дало нові джерела для вивчення як української, так і османської історії. Підрунтям цього став факт кримськотатарського походження Галіля Іналджика, який народився в сім'ї, що 1905 року емігрувала з Криму до Османської імперії. Будучи одним з найавторитетніших дослідників історії Османської імперії, Іналджик залучає у сферу своїх наукових зацікавлень регіон Чорного моря із Кримом, а відтак і українські землі.

Слід зазначити, що під час своєї мовознавчої діяльності Пріцак не полишав ідеї дослідження української історії із залученням сходознавчого матеріалу. Любомир Гайда зазначає, що “цей план виношувався багато років і ніколи не був остаточно полишеним” [Найда 1980]. 1948 р. Пріцак друкує матеріал про взаємини гетьмана Б. Хмельницького з Османською Портою. Інтерес до вивчення дипломатичної переписки османських султанів міг активізуватися під впливом Гельмута Шеля, курс лекцій про переписку османських султанів із пруськими королями якого Пріцак прослухав у Берліні [Scheel 1950].

На прохання Пріцака Іналджик пише розвідку про хана Сагіп-Гірая I [Inalcik 1980]. Згодом побачила світ стаття про силові взаємини між Росією, Кримом та Османською Портою [Inalcik 1986]. У результаті співпраці Г. Іналджика та О. Пріцака при видавництві Інституту українських досліджень Гарварда була заснована серія “Дослідження османських документів, які стосуються України та країн Чорного моря”, редакційна колегія якої складалася з почесного голови Г. Іналджика, головного редактора О. Пріцака та відповідального за випуск В. Остапчука. Першим випуском цієї серії була опублікована праця Іналджика [Inalcik 1997]. Одночасно вона вийшла й у редактованих подружжям Текін *Sources of Oriental Languages and Literatures* (вип. 25) та *Turkish Sources* (вип. 22).

У 1954–55 рр. в Інституті мови та культури Близького Сходу при Гамбурзькому університеті разом із проф. Габайн та проф. Пріцаком працювала асистентом Зейнеп Коркмаз (1922 р. н.), наукова діяльність якої тісно пов'язана з Анкарським університетом. Фахівець із фонетики анатолійських говірок, проф. Зейнеп Коркмаз високо оцінила досвід, набутий у спілкуванні з українським алтаїстом. Її фундаментальна праця “Форми використання афіксів у турецькій мові” містить багато посилань на праці Пріцака з кипчацької, нової уйгурської мов [Korkmaz 2000].

В ранішній автобіографії Пріцака знаходимо наступну характеристику ставлення до молодих науковців: «Доки мені не виповнилося 45, я не звертав жодної уваги на фактор, що зветься “час”. Я був завжди досяжним для тих, хто потребував моєї допомоги, особливо, якщо вони працювали в моїй улюбленій (за визначенням) сфері тюркології та вивчення алтайських мов. Однак після того, як у 1965 р. мене обрали почесним членом Урало-Алтайського товариства, я усвідомив, що мені доведеться вирішити: чи продовжувати дослідження алтайських мов, чи повернутися до моїх планів щодо привнесення накопиченого мною досвіду з вивчення кочових народів Сходу в галузь історії України» [Pritsak 1978, XVII]. Може скластися враження, що після цього Пріцак повністю поринув в академічну діяльність і відвернувся від молодих дослідників. Однак один з найвідоміших сучасних турецьких істориків, Ільбер Ортайли, так описав свої враження після побачення з ним: “Не був пихатим. Проговоривши дві години з якимсь молодим істориком, згадав про нові досягнення і подарував мені видання інституту. Не належав до того типу, що відкидає нові погляди” [Ortaylı 2007]. На думку Ортайли, турецька тюркологія має завдячувати О. Пріцакові новим поглядом на постать ель-Ідрісі. Відомий турецький історик характеризує вченого Пріцака наступним чином: “Український історик Омелян Пріцак був одним з вимираючих європейських корифеїв науки. Слухати його було здобутком. Взагалі, він був одним з подарунків Господа турецькому народові”. У своїй статті пам’яті Пріцака Ортайли доходить цікавого висновку: “Різниця між східноєвропейськими та західноєвропейськими тюркологами наступна: другі під впливом католицької освіти дивилися на світ, який вважали екзотичним. Серед них лише євреї ставляться до тюркського світу із симпатією. Натомість, для східноєвропейських тюркологів наш світ, навіть, за настороженого підходу, є частиною власної ідентифікації” [Ortaylı 2006].

Наукова діяльність Пріцака була високо оцінена в Туреччині: його обрали членом-кореспондентом, а 1983 та 2001 рр. – почесним членом Товариства турецької мови (Türk Dili Kurumu). Праці авторитетного українського тюрколога-алтайста є важливим джерелом для сучасних досліджень у різних галузях лінгвістики Туреччини. Так, проф. Мегмет Ольмез, якого можна зарахувати до німецької сходознавчої школи, у своїх працях часто посила-

ється на дослідження Пріцака, присвячені давньоуйгурській мові. Крім того, Мегмет Ольмез у розвідці «Яким має бути нове видання “Опыт словаря тюркских наречий” В. Радлова» у своєму аналізі спирається на передмову Омеляна Пріцака до першого (чотири томного) перевидання твору Радлова, що вийшло в Нідерландах [Radloff 1960]. Фундаментальні праці Пріцака з алтаїстики є цінним джерелом у дослідженні доц. др. Алі Акара [Akar 2008]. Не оминає увагою наукові здобутки Пріцака й фахівець із давньоуйгурської мови Ферруг Агча [Ağça 2007]. Статті Пріцака 60-х років, у яких він досліджував фонетику давньотюркської мови, використовує у своїй монографії проф. Марсель Ердаль [Erdal 2004].

Хозарська тема, яку Пріцак розцінював як певний спадок від свого першого учителя-орієнталіста А. Кримського, отримала свій розвиток у магістерській роботі Алтая Тайфуна Озджана [Özcan 2005]. Він також є автором біографічного нарису про українського вченого в “Журналі чорноморських досліджень”. Праця з історії хозар, яка стала певним підсумком досліджень Пріцака у цій галузі [Golb 1982], використовується професором Інституту Близького Сходу Гарварда Гасаном Бюлентом Паксоєм [Paksoy 1995].

Відлуння розвідок Пріцака стосовно кольорової символіки знаходимо в дослідженні Гюльшен Сейган Алишик, присвяченому семантиці назви “Карабах” [Alişik 2008].

Ідеї О. Пріцака як історика знаходять своє втілення в дослідженнях групи істориків університету Кириккале, які зосередилися на вивченні работоргівлі в Криму. Цій темі присвячені праці Зейнеп Оздем [Özdem 2006] та Агмета Незігі Турана [Turan 2009].

Завдяки включенню до “Енциклопедії ісламу”, авторитетного видання, серед ініціаторів та укладачів якого великим внеском у її створення вирізняється Решіт Рагметі Арат, дисертаційне дослідження О. Пріцака, присвячене Караханідам, принесло йому заслужену шану в колі турецьких тюркологів та істориків. Незважаючи на часову відстань, праця українського науковця залишається найвагомішим джерелом у цій тематиці, про що свідчать сучасні дослідження, серед яких праці Ердогана Мерчіля [Merçil 1997], Ібрагіма Кафесоглу [Kafesoğlu 1983], Саадеттіна Гьомеча [Gömeç 2001] тощо.

Отже, ключовим моментом інтеграції постаті О. Прицака в турецьку тюркологію став німецький період наукової діяльності видатного українського вченого, де певна посередницька функція випала на долю А. фон Габайн. Співпраця з турецькими лінгвістами продовжувалася під час викладання в Гарварді. Результатом співдіяльності О. Прицака із Г. Іналджиком стало заснування при Інституті українських досліджень Гарварда серії видань, присвячених вивченню османських документів, у яких йдеться про Україну чи інші чорноморські країни. Наукові праці Прицака з історії алтайських мов, Караханідів, хозарів та ін. є цінним джерелом для сучасних турецьких дослідників.

На сучасному етапі ідеї та наукові здобутки Прицака стають доступними для турецьких науковців у чотири шляхи: через німецьке тюркологічне коло (З. Коркмаз, М. Ольмез, М. Ерсой), американську тюркологічну школу (Г. Іналджик, Ф. Із, Г. Б. Паксой, І. Ортайли), через публікації статей і перекладів праць Прицака турецькою мовою в Туреччині і, нарешті, опосередковано через Україну (А. Н. Туран, З. Оздем).

ЛІТЕРАТУРА

Ağça F. Abdurishid Yakup. Disastvustik. Wiesbaden, 2006 // Modern Türk Araştırmaları Dergisi, 2007.

Akar A. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fii Kalıntısı: {-cı} // Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2008, Vol. 3/3.

Alışık G. S. Karabağ Dağlık mıydı Bağlık mıydı? // Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2008, Vol. 3/5.

Altaistik: Turkologie - Mongolistik – Tungusologie / Gabain A. v., Menges K. H., Poppe N., Pritsak O. u.a, Leiden, 1963.

Erdal M. A Grammar of Old Turkic, Leiden, 2004.

Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents, New-York, 1982.

Gömeç S. Kara Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler // Kök Araştırmalar, 2001.

Hajda L. Omeijan Pritsak: A Biographical Sketch // Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth

Birthday by his Colleagues and Students. Harvard Ukrainian Studies, 1979–1980, Vol. III/IV, Part 1.

Inalcik H. Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature // *Passe Turco-Tatar, present sovietique. Etudes offertes a Alexandre Bennigsen, Paris, 1986.*

Inalcik H. The Customs Register of Caffa, 1487–1490 // *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 1997, vol. 1.*

Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I // *Eucharisterion, 1979–1980, vol. 3–4.*

Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul, 1983.

Korkmaz Z. Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara, 2000.

Merçil E. Müslüman Türk Devletleri Tarihi. Ankara, 1997.

Ölmez M. Yitirdiklerimiz: Annemarie fon Gabain // *Türk Dilleri Araştırmaları, 1993.*

Ortaylı İ. Ukraynalı bilgin Pritsak'ın ölümü // *Milliyet, 2006, 05 Ağustos.*

Ortaylı I. In Memoriam of Omeljan Pritsak // *Journal of Black Sea Studies in Memoriam of O. Pritsak, 2007, IV/13.*

Özcan A.T. Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri: Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe, 2005.

Özdem Z. Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar): Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale, 2006.

Paksoy H. B. Crimean Tatar // *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union. Florida, 1995, Vol. VI.*

Pritsak O. Apologia Pro Vita Sua // *Journal of Turkish Studies, 1978, Vol. 2.*

Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolik: zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen // *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte, 1954, B. 5.*

Radloff W. Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialecte. Gravenhage, 1960.

Raiyyet Rüsûmu: Essays presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students / *B. Lewis, O. Pritsak, G. Tekin, Ş. Tekin, G. Veinstein eds. // Journal of Turkish Studies, 1987, Vol. 11.*

Scheel H. Die Schreiben der türkischen Sultane an die preußischen Könige in der Zeit von 1721 bis 1774 und die ersten preußischen Kapitulationen vom Jahre 1761 // Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1950.

Scholia: Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern / *Ed. K. Röhrborn, H. W. Brands.* Wiesbaden, 1981.

Turan A. N. Bahçesaray Köleleri (17.-18. Yüzyılları) // Bilig, Kış 2009.

Turkologie / By *J. Benzing, A.v.Gabain, O. Pritsak u.a.* Leiden-Köln, 1982.